

Fonetika a
fonologie
českého jazyka
- seminář

Marek Lollok

Ortoepie

- nauka o spisovném užívání správně tvořených hlásek (pravidla, norma spisovné výslovnosti)
- norma existuje přímo v jazyce, jedná se o soubor objektivně existujících pravidel, která uživatelé daného jazyka pociťují jako závazná
- pravidla normativní výslovnosti se vztahují jak na výslovnost jednotlivých hlásek, hláskových spojení a na normativní přízvukování, tak na členění souvislé řeči: na frázování (logické a rytmičné členění věty), větný (logický) přízvuk a intonaci vět a větných úseků

Kodifikace současné spisovné výslovnosti

- výslovnostní norma je diferencovaná; tři výslovnostní styly:

1. **základní** (neutrální)
2. **vyšší** (vybraná) – explicitní
3. **nižší** (zběžná) – implicitní

+ styly nespisovné:

1. výslovnost nářeční
2. výslovnost nedbalá

Zjednodušená fonetická transkripce (pro ČJ)

- základem je česká abeceda
- alfabetická a syntetická
- poměr 1:1 (jednomu znaku odpovídá jedna hláska a jedné hlásce jeden znak)
- česká transkripce uchovává v podstatě diakritický princip českého pravopisu. Jen výjimečně zavádí česká transkripce znaky, které nejsou v inventáři českých grafémů běžné

Fonetická transkripce x pravopis

- fonetická transkripce ruší pravopisnou konvenci a odráží přesné znění řeči
- pravopis na rozdíl od fonetické transkripce reflektuje i jiné složky než zvukovou (princip fonologický, principy etymologický, princip historický...)
- [spjef] x zpěv

Fonologická transkripce (přepis)

- záznam těch složek zvukové realizace jazyka, které mají fonologickou (rozlišující) funkci

Asimilace (x disimilace)

- sblížení výslovnosti hlásek za účelem usnadnění výslovnosti hláskové skupiny x disimilace (oddálení výslovnosti)

Asimilace znělosti se týká párových souhlásek s výjimkou *v* – to sice asimilaci podléhá (např. [stáfka] x nesp. [tfúj]), ale samo ji nevyvolává (proto [sval] x [zval]); asimilaci nepodléhají hlásky jedinečné ([zmňena] x [smňena]; brát [brát])

- A) progresivní (postupná) – [dřít]
- B) regresivní (zpětná) – [zhoda]

Ad Znělost x neznělost

- párové souhlásky **znělé**: *b, d, d', g, v, z, ž, h, ž, ž*
- párové souhlásky **neznělé**: *p, t, t', k, f, s, š, ch, c, č*
- setkají-li se párové souhlásky znělé a neznělé, dochází ke spodobě (asimilaci) znělosti, tj. jedna (obvykle přecházející) se přizpůsobí souhlásce druhé (obvykle následující): prosba [prozba]
- !!! ke spodobě znělosti dochází jako k jediné změně i na hranici slov: plot zahrady [plod zahrady]
- pokud se setkají více než 2 souhlásky, znělost celé skupiny se připodobňuje souhlásce poslední: dát sbohem [dád zbohem];
- na konci slova a před pauzou mění na neznělou dub [dup]
- **nepárové** (jedinečné) souhlásky *m, n, ň, l, j, r* se nepřipodobňují souhlásce sousedící ani nezpůsobují změnu: k jaru [k jaru]

Slabika (sylaba)

- základní seskupení fonémů v jazyce je (fonologická) slabika; tzn. slabika je základním prvkem souvislé řeči
- stavební prvky slabiky – hlásky
- slabiku tvoří slabičné **jádro** (nucleus) a **svahy** slabiky (praetura; coda)
- jádro je vrchol slabiky tvořený samohláskou nebo slabikotvornou souhláskou
- v češtině se objevují tzv. **otevřené slabiky** (KV); **zavřené slabiky** (KVK) a nejméně časté zavřené slabiky s neobsazenou praeturou (VK), které se v nespisovném jazyce doplňují konsonantem (K)VK (např. *vokno*)

Slovní přízvuk

- čeština má přízvuk stálý, vždy na první slabice slova nebo slovního spojení (tj. včetně slabiční předložky 'na západ, 'pro sebe apod.)
- pravidla přízvukování jsou intuitivní, osvojují se společně s osvojováním mateřského jazyka
- český slovní přízvuk není významotvorný, ale má svou důležitost, protože odlišuje (jako tzv. hraniční signál) spojení dvou slov od slova jediného (např. je 'den x 'jeden; to 'pivo x 'topivo; ta 'jemná x 'tajemná)

Některá slova, obvykle jednoslabičná, přízvuk nemají:

- **příklonky** – přiklánějí se ke slovu předcházejícímu a tvoří s ním jeden rytmický celek (např. ´řekl mi; ´viděl ho; ´rád bych; může jich být i více: ´lépe si to ´rozmyslel)
- **předklonky** – nepřízvučná slova, která předcházejí přízvučným (Jak ´ohnivý ´mrak se ´roztáhl.)

Přizvukování slabičných předložek

- přízvuk následujícího slova obvykle přejímá předložka (´do lesa, ´na pole)
- spojení s jednoslabičnou předložkou tvoří jednu těsnou zvukovou jednotku, v tomto smyslu není rozdíl mezi předložkou a předponou (´do stanu; ´dostanu)

Odchytky

- následuje-li sousloví, sémanticky podstatné slovo, relativně delší slovo (´Pojede na ´olympijské ´hry.; ´Stanul na ´nejnebezpečnějším ´místě.; ´Dostal se do ´příliš ´nebezpečné ´situace.)

Větný přízvuk

- ve větě i větném úseku jsou určitá slova zdůrazněna, vytčena, popřípadě postavena do protikladu k jiným slovům ve větě
- různé prostředky zdůraznění: slovosled, využití zdůrazňujícího výrazu, zvukové prostředky → **větný přízvuk** (intonační centrum; logický přízvuk; důraz)
- dochází zde k zesílení přízvučné slabiky, ke zvýšení (či snížení) tónu této slabiky i k jejímu prodloužení
- větný přízvuk je vždy spojen s významovým jádrem výpovědi

- v klidné neutrální větě je větný přízvuk většinou na konci:

Díval se **na televizi**.

Odešla jsem **nakoupit**.

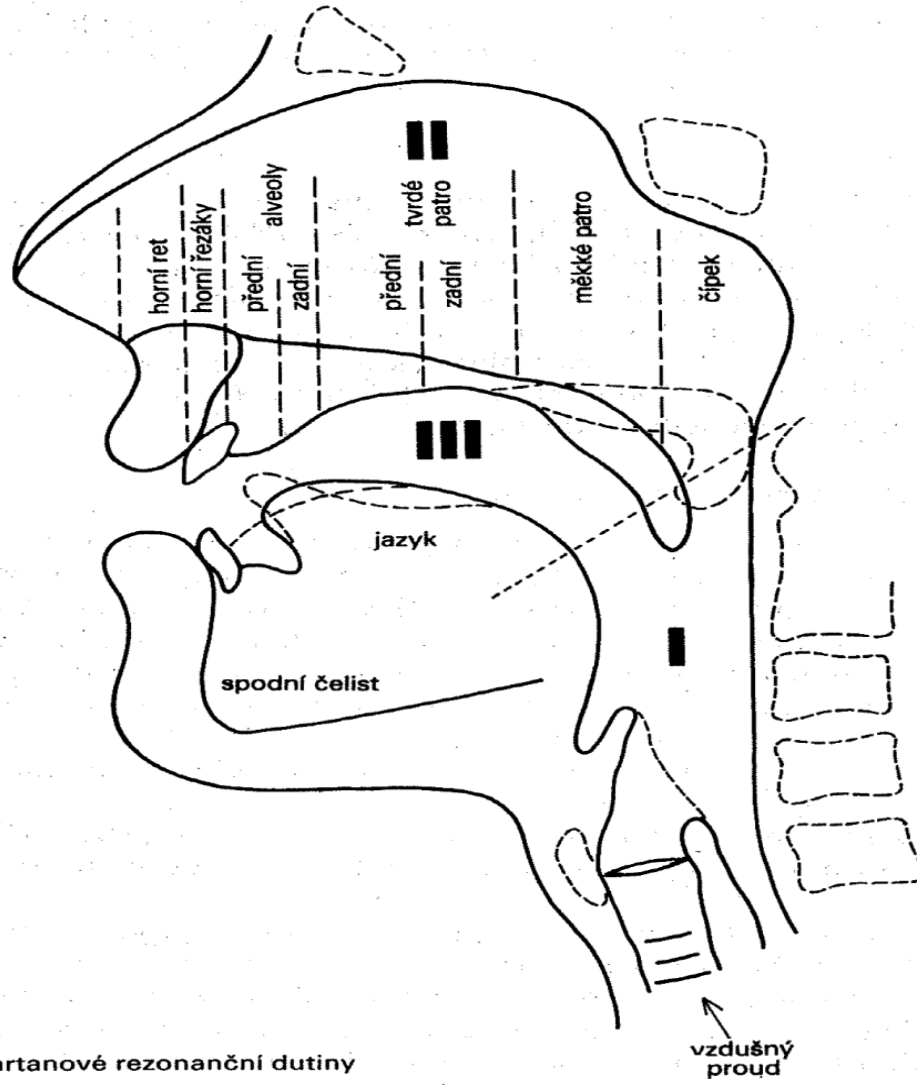
Včera hlásili **v rozhlase**, že se zhorší **počasí**.

- změna místa větného přízvuku může změnit smysl věty;
často signalizuje i změnu emocionálního postoje mluvčího

Děti zasadily v parku lípu.

Intonace

- intonací v užším slova smyslu označujeme výškovou, tónovou modulaci v průběhu mluvené řeči; úzce souvisí s melodií řeči
- směr **vzhůru**, **dolů**, nebo se výška **udrží na jedné rovině**
- intonace souvisí s větným členěním, resp. s větnými úseky
- rozlišujeme: a) kadenci úseků koncových; b) kadenci úseků nekoncových

Obr. 3 Nadhrtanové rezonanční dutiny

Základní typy artikulace

- 1) **artikulace vokalická** – vokály se tvoří při otevřené štěrbině (glottidě) – APERTURA
- 2) **artikulace konsonantická** – konsonanty (šumové hlásky) se tvoří vytvořením překážky výdechovému proudu – STRIKTURA

Akustický signál řeči

- samohlásky → základem je **tón** (periodické zvuky)
 - souhlásky → základem je **šum** (neperiodické zvuky);
Vznikají buď průchodem výdechového vzduchu **úžinou**
nebo náhlým **uvolněním závěru**.
- + hlásky pomezí (jedinečné):
- sonory *l, r, m, n, ň* (se souhláskami mají společný způsob tvoření, a tím i jistou míru šumu, se samohláskami je spojuje tónová složka vzniklá rezonancí)
 - hláska klouzavá *j* a *ɥ*

Klasifikace samohlásek

1. podle tvoření samohlásek ve vztahu k poloze jazyka:
 - a) horizontální hledisko (PŘEDNÍ-STŘEDNÍ-ZADNÍ);
 - b) vertikální hledisko (VYSOKÉ-STŘEDOVÉ-NÍZKÉ)
2. podle účasti rtů (ZAOKROUHLENÁ-NEZAOKROUHLENÁ)
3. podle délky (KRÁTKÁ – DLOUHÁ)

Vokalický trojúhelník

krátké				dlouhé		
/i/		/u/	vysoké	/í/		/ú/
/e/		/o/	středové	/é/		/ó/
	/a/		nízké		/á/	
přední	střední	zadní		přední	střední	zadní

Klasifikace souhlásek

1. podle místa tvoření
2. podle artikulujícího orgánu
3. podle způsobu tvoření
4. podle sluchového dojmu
5. podle účasti hlasivek a přítomnosti základního tónu

podle způsobu tvoření		podle místa tvoření							N - neznělé, Z - znělé	ražené	třené	podle sluchového dojmu
		retné	retozubné	přední	zadní	předo-	zado-	hrtanové				
				zubodásňové		patrové						
		N Z	N Z	N Z	N Z	N Z	N Z	N Z				
závěrové	ústní	P B		T D		ř ě	K G					
	nosní	M	ɱ	N		ň	ŋ					
	hlasivkové							(ráz)				
polozávěrové				C ʒ	č ž					polosykavé		
úžínové	středové			S Z	š ž					sykavé		
			F V			J	X ɣ			šumové		
	bokové			L						bez šumu		
				ʀ								
	kmitavé			ř ř						šumové		
	hlasivkové								ɦ			
		retné	předo- středo- zado-				hlasivkové					
		jazyčné										
podle artikulačního orgánu												